

שמחת תורה בבית הכנסת של ליוורנו, 1850 (ציור: סלומון א. הרט, באדיבות מוזיאון יהדות איטליה ע"ש ש.א. נכון)

'חביות' בנמל ליוורנו

על רבנים, איגרות והברחת נשים

יעקב פוקס

בליוורנו גם מאה שנים קודם לכן, ומהם ניתן להקיש וללמוד על מניע אפשרי למעשים המתוארים לפנינו באיגרות שכתב פיפרנו.

הרב משה עזיאל

על הרב משה עזיאל לא ידוע הרבה, וכל המידע שבידינו לקוח מעיזבונו שהגיע בדרך לא ידועה אל יששכר קאופמן, שהיה סוחר יהלומים ואספן יודאיקה מגליציה שחי בווינה

דרך נמל ליוורנו, אל יעדים שונים בחופי הים התיכון. כפי שעולה מהאיגרות, עזיאל פנה אל פיפרנו שישב בעיר הנמל ליוורנו, וביקש ממנו לארגן את הברחתה של אישה שנאלצה לעזוב את איטליה. באיגרות מרווח פיפרנו על התקדמות תהליך ההברחה ועל העניינים הטכניים שכרוכים בה, אבל סיבת הנסיעה החשאית איננה מפורשת בהן. ממקור אחר אנו לומדים שאירועים דומים התרחשו

מש איגרות שנמצאו בעיזבונו של הרב משה עזיאל (? - 1862) מפירנצה מספרות על אירועים חשאיים שהתרחשו בליוורנו שבאיטליה באמצע המאה ה־19. את האיגרות כתב הרב אברהם ברוך פיפרנו (1800-1863) מליוורנו, בתשובה למכתביו של הרב עזיאל שאינם בידינו. ההתכתבות בין השניים עוסקת בהברחה חשאית של נשים וילדיהן מאיטליה

בית הכנסת בליוורנו, 1863 (באדיבות מוזיאון יהדות איטליה ע"ש ש.א. נכון)

לחצות הלילה מינו לראש הקהל ומנהיג העם את האיש שהוא שחששתי שיתמנה [...] איש שאין בו יראת שמים, איש שאינו מהימן, איש שאין בו חכמת התורה, איש שמבוזה דברי חכמים [...] שהוא אמר (שאיין חובה) שאין צורך לומר בכל יום [בתפילת שחרית] פסוקי דזמרה וכל מה שכתוב בספרים, ודי לומר מ'ישתבח' והלאה. ומי התיר לו ללכת לבית עבודה זרה (שלהם) ובגילוי ראש [...] בבקשה מאדוני שלא יראה את איגרת זאת איש לא מהימן שמא יבוא הדבר באזני אותו האדם. עזיאל אינו מרוצה מראש הקהל שנבחר, והוא מעלה כמה עניינים שמהם ניכרת דמותו הדתית של האיש. ראש הקהל הזה דוגל ברפורמה בסדרי התפילה, ואף נכנס לכנסיות בגילוי ראש. עזיאל גם חושש מהאיש, ולכן מבקש במפורש לא להראות את האיגרת למי שעלול לדווח לו עליה. האיגרת אל פרחי כתובה בעברית, ורק כשעזיאל עובר לעסוק

כמו לגודל דעתך, וזה פשוט". (כ"י ירושלים - הספרייה הלאומית 8085/28). הרב עזיאל נטה לשמרנות דתית כפי שאפשר לראות באיגרת ששלח לשד"ר ירושלים יצחק פרחי, בה הוא מתלונן על מינוי ראש קהל שרמתו הדתית איננה מספקת:

דאגה בלב איש ישחנה [...] על פתגם חד דכאיב לבאי טובא וירוח לגרמי, אתכנשו חבריא יומא חד בטר יומא דכפורי בליילא לממני רישא דקהלא, ובטר דצווחו ככרוכיא אשתקעו במיין תקיפין ואעילו חספא בידיהו, וקריב לפלגו ליליא מנו ברישא דקהלא ומדרבנא דעמא ההוא גברא דדחילנא דיתמני [...] גברא דלית ביה דחלתא דהי, גברא דלית ביה מהימנותא, גברא דלית ביה חכמתא דאורייתא, גברא דאחיך במילי דרבנן [...] דאמר (דלית חובתא) דלא אצטרך למימר בכל יומא פסוקי דזמרא וכל מאי דאיכא בספריא ודי מישתבח ולהלן. ומאן שארי ליה למיזל בכיתא דעבודה זרה (דילהון) ואף בגילויא דרישא [...] במטותא מן רבוני דלא יחזה איגרתו דא גברא דלא מהימן דילמא יעול לאודנוהי דהאי גברא.

(כ"י ירושלים - הספרייה הלאומית 8087/38).

ובתרגום לעברית:

על דבר אחד כואב לבי וירווח לי, התאספו החברים יום לאחר יום הכפורים בלילה למנות ראש קהל, ואחרי שצעקו ככרוכיא צללו במים אדירים והעלו חרס בידם. וקורב

עד ליל הברולה, אז ברח ללונדון וחי בה עד מותו ב-1946. עיזבנו של קאופמן נתרם ע"י משפחתו לספרייה הלאומית בירושלים. מהחומר שנמצא בעיזבונו, אנו לומדים שעזיאל שימש במאה ה-19 כסופר סת"ם וכמורה לעברית בפירנצה, וכי ידיעת העברית הייתה חשובה בעיניו. באיגרת ששלח עזיאל אל אחד המורים בשיבת אור תורה בליוורנו הוא כותב בחרוזים: "לולי באמרי פי נלכדתי, בין הרים הגבוהים לא נכנסתי, אך מה אעשה וקרובי ואוהבנו קנה אותי בשינוי מעשה בפה רך הכריחני [...] ואמר לאדוני יש לי בפירנצי קרוב יודע מלמד תנוקות ומלא חכמה, נותן לפתאים ערמה, לנער דעת ומזימה, אך הם בעיני דברי גוזמא [...] ואדוני אברהם ראש המאמינים, חכם מחוכם ואיש אמונים, מדדני במדותו, וחשב שיש בי כחכמתו". בהמשך האיגרת כותב עזיאל על רמת לימוד העברית בפירנצה באותה העת: "פה דרך כל מלמדי תינוקות מאירים ומזהירים ומלמדים לנערות ולנערים כל כללי הקריאה יפה יפה עד שידעו את כולם על פה" (כ"י ירושלים - הספרייה הלאומית 8088/4). יוסף חיים מונציליסי כותב אליו: "גיס יקרי מחמד עיני מורי ורבי שלמדתי ממנו כתב יהודי [...] ראש דברי הוא לבקש ממך שאל נא תשת עלי חטאת אם איגרתו הקודמת לא היתה כתובה בלשון הקדש. היום קצר והמלאכה מרבה עכבני מלעשותו. זאת ועוד שהכתיבה בזה הלשון אינה נוחה לע"ד [=לעניות דעתי]

יששכר קאופמן (באדיבות המשפחה)

ליוורנו ונמלה, מחצית המאה ה-19. (ציור: ברנרדינו פוצ'טי)

מסיבות שאינו מפרט, ודואג לה לעבודה בבית גבירה מקומית.

ההברחה שלפנינו לא ללמד על עצמה בלבד יצאה, אלא ללמד על הכלל כולו. באמצע המאה ה-19 שימשו ליוורנו ונמלה, בסיוע הקהילה המקומית, כמרכז להברחת נשים יהודיות מרחבי איטליה. מקריאת האיגרות שלפנינו ברור שהמקרה המתואר בהן אינו יחיד, אלא חלק מתופעה נפוצה של הברחת נשים. באיגרת 3 מספר פיפרנו בלשון סתרים על אישה הרה שהגיעה מרומא עם שני ילדיה ונשלחה לדרכה בהצלחה: "וכבר אתמול נסעו מזה שלש מיני סחורה שבאו מעיר אלוף מגדיאל, פטס א' וחביתו מלאה, כד קטן, וכד אחר קטן היונק מהחבית, והלכו לדרכם". באיגרת 4 הוא כותב: "כבר מילתי אמורה שבכאן א"א [=אי אפשר] לי לקחת אפילו פרוטה של נחשת ע"ע [=על ענין] כזה כי אפ"י על הסחורות שלנו אינם רוצים ליתן". מכאן ברור ש"הסחורה" של עזיאל אינה היחידה, וכי יש בליוורנו לכדה כמה "סחורות" למשלוך.

מדוע הוברחו הנשים?

התופעה שנחשפת פה מעלה את השאלות מדוע הוברחו הנשים, והאם זו תופעה הייחודית רק לאמצע המאה ה-19? תשובה חלקית ניתן לקבל מקריאה בכתב יד לונדון-מונטיפיורי 467 שכולל העתקים של איגרות מקהילת ליוורנו. איגרת שנשלחה לקהילת נא אמון [=אלכסנדריה] בסביבות שנת ת"ק (1739/40) עוסקת בבקשה לסייע בידי אישה וילדיה שהוצאו במהירות מאיטליה מחשש שאביהם יעבירם על דתם:

אותותינו אלה הם המדברים על אודות האשה הקושית [על פי במדבר יב, א, ושם: "האשה הכשית"] ועצובת רוח [...] היא ושני בני[ה] עמה על דברת בעלה שנכנס בו רוח שטות ולקח שני בניו עמו בערמה ובמרמה והולכים עמו לבין הגוים לשמד ב"מ להמיר כבודו בלא יועיל וכמעט שנאברו [...] וע"י נס והשתדלות ג[דול] שעשו מע' הפרנסים על אלו התינוקות הוחזרו לנו והוא ג"כ חזר עמהם. אבל מפני שלא יש נאמנות בדבריו ולא כל שעתא ושעתא מתרחיש ניסא כי האי שמעולם לא ראינו ולא שמענו שאחר שהחזיקו הגוים

הסיוע לנמלטת, אם יתגלה לשלטונות, עלול להעמיד בסכנה את המסייעים ואולי אף את הקהילה היהודית כולה. גם בתוך הקהילה נשמעו קולות שהתנגדו למעשים המסוכנים הללו. למרות הסכנה, ראה פיפרנו את העניין כמצווה, והוא החליט להציל את האישה. כדי למזער את סכנת החשיפה הוא ביקש מעזיאל לנקוט באמצעי זהירות, ולכתוב את איגרותיו בעברית ובשפת קודים ("ואם יכתוב לי פעם אחרת יכתוב בלשון סתום ובלשון הקדש"). נאמן לכללי הסודיות מכנה פיפרנו באיגרותיו הבאות את האישה "סחורה", ולאשה בורחת אחרת הוא קורא "פיטס" ו"חבית" ולילדיה "כדים". אמצעי זהירות אחרים שנקטו נזכרים באיגרת 4: "וצריך למהר לשלוח מפני שנוי השם ושכחת הסימן", אין אנו יודעים מהו אותו סימן שאפשר לשכחו.

קושי משמעותי נוסף שעמד בפני פיפרנו היה מימון מבצע ההברחה שהיה כרוך בהוצאות כספיות בכל אחד משלבי; השהייה בליוורנו, עלויות ניירות המעבר והספינה, וסכום כסף לתקופה הראשונה במקום החדש. הוא דחק בעזיאל לשלוח סכום כסף גדול שיכסה את כל ההוצאות, והבהיר לו שבליוורנו אין אפשרות לגייס לצורך העניין אף לא פרוטה של נחושת. גם בשאלת היעד שאליו תגיע האישה מתחבט פיפרנו, והוא יודע שעליו מוטלת האחריות לדאוג לה שם למקום מגורים ולמקור הכנסה. בעזרת קשריו בקהילות שונות הוא מאתר כמה יעדים אפשריים, ובסופו של דבר הוא מעדיף את מרסיי שבצרפת על פני תוניס

בעניין ראש הקהל הוא כותב בשפה הארמית. מסתבר שמתוך חששו מהאיש הנבחר בוחר עזיאל לכתוב את האיגרת בשפה הארמית שאיננה מובנת להמון העם, וככל הנראה גם לא לראש הקהל. אי ידיעת הארמית שהיא לשון התלמוד מצביעה על רמת ידיעות נמוכה בתחומי היהדות, ומלמדת אף היא על שיעור קומתו הדתית הנמוכה של ראש הקהל. השימוש שעשה כאן עזיאל בשפה לא מוכרת כאמצעי לשמירת חסיון נמצא גם באיגרות פיפרנו שיתוארו להלן.

פיטס, חבית וכד היונק מהחבית

באיגרות שלפנינו מתוארת השתלשלותה של דרמה שהתרחשה במסתרי עיר הנמל האיטלקית ליוורנו, במהלך החודשים תשרי ומרחשוון של שנת תרי"ט (1858). כמה ימים לפני חג הסוכות פונה הרב משה עזיאל מפירנצה אל הרב פיפרנו מליוורנו, ומבקשו לסייע לאישה הנמצאת במצוקה, לברוח מליוורנו למקום מבטחים. נמצאים בידינו רק מכתבי התשובה ששלח פיפרנו אל עזיאל, ומשום כך אין אנו יודעים פרטים על הרקע למצוקתה של האישה. מדברי פיפרנו נראה שהיא הגיעה לליוורנו מעיר אחרת, הסתככה שם: "והיה הענין במחנה קדשנו ובודאי שיחפשו עליה" (איגרת 1) והיא נאלצה להסתתר ולברוח. פיפרנו נחלץ לעזרתה, ואירגן לה מקום מחבוא זמני וספינה שתיקח אותה אל מקום בטוח. בדרכו לעזור, פיפרנו נאלץ להתגבר על כמה קשיים. ראשית,

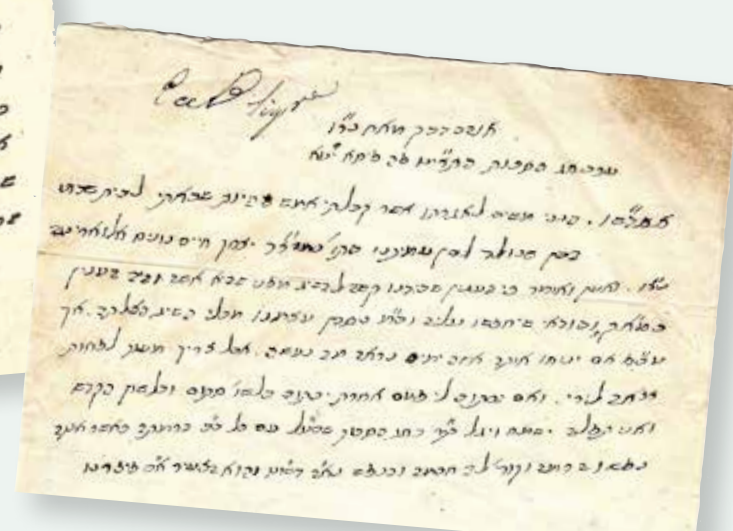
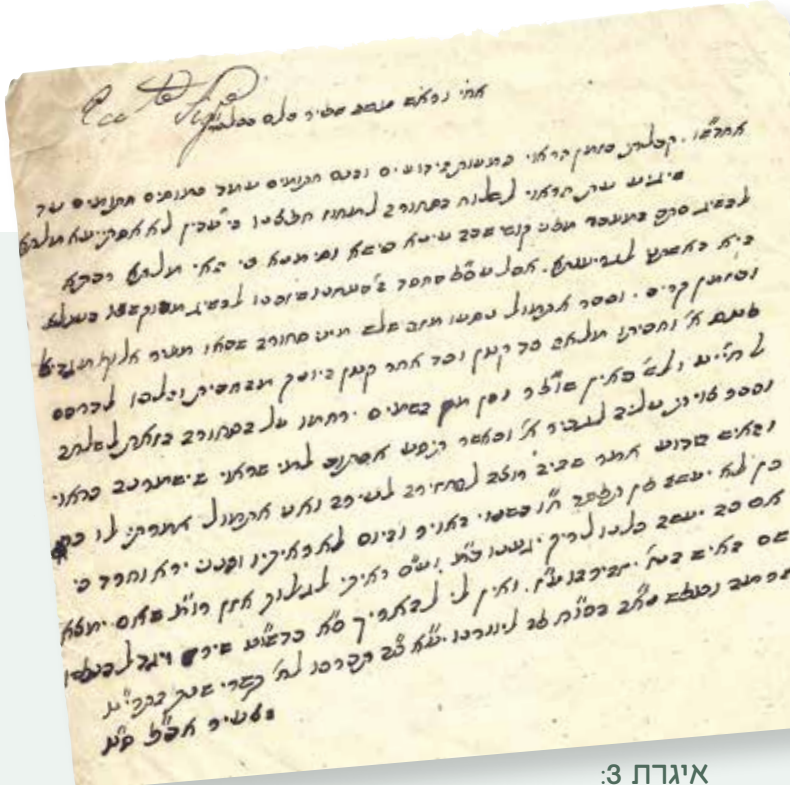
אבל יש בהם כדי ללמדנו על נסיבות שעשויות להוביל לעזיבה רחופה, ועל קיומה של תשתית קהילתית שדואגת לסידורי נסיעה מידיים, ומקיימת קשר עם קהילות יהודיות שונות שמשמשות כערי מקלט עבור הנשים הבורחות. יתכן שסיבות מעין אלה קשורות גם להברחת הנשים האיטלקיות ממל ליורנו באמצע המאה ה־19.

גמרנו ואמר למהר לשלחה מן הארץ הזאת. וכדי שלא תלך בידים ריקניות עשינו עמה חסד ואמת ואספנו לה מן הכלל ומן הפרט נדוניא כמשפט הבנות כדי שתוכל להנשא שכבר הגיעה לפרק בתולה נשאת [...] כי לא נאה ולא יאה לשוב לשבת בארץ הזאת. אמנם בשני המקרים האלו אין רמזים בכתוב שנסיעת הנשים נעשתה בחשאי ובהתגנבות,

בתינוקות יחזירום אלינו לכך רצינו [...] ומיד שבאו לידינו להסיעם מכאן ולסלקם [...] ולא ישוּבו לאלו הארצות. (דף 2א).

ואיגרת שנשלחה אל קהילת ארם צובא בשנת תקי"ד (1754) עוסקת בנערה שהופעל עליה לחץ "להמיר כבודה" (להתנצר או לקיים קשר מיני או שניהם יחד), ולכן נשלחה מעירה במהירות (דף 2ב-27א):

הלא היא בת טובים וזה שמה [...] והיא יושבת תחת קירות ביתה עם מ' אמה כל כבודה בת מלך פנימה והגוים שמו עליה עיניהם להמיר כבודה וכו' והתחזקה את עצמה העניה סוערה באופן שיכלה לצאת מאצלם בכבוד, ותכף ומיד שחזרה אצלנו

איגרת 3:

אחי וראש משה שפיר כלם בכל נר"ו. אחדש"ו. קבלתי בזמן הראוי המעות הידועים והנם חתומים עמדי כמוסים חתומים עד שיגיע עת הראוי לשלוח הסחורה למחוז חפצנו כי עדין לא אסתייגא מלתא להשיג כתב המעבר מפני קושי שבה עינא בישא וסימנא כי האי מלתא רבתא היא דאשתני לגריעותא [עין הרע]. אבל עכ"פ בחסד ה' בטחנו שיזכנו להשיג מבוקשנו בעגלא ובזמן קריב. וכבר אתמול נסעו מזה שלש מיני סחורה שבאו מעיר אלוף מגדיאל [היא רומא], פטס [כד גדול] א' וחביתו מלאה, כד קטן, וכד אחר קטן היונק מהחבית, והלכו לדרכם לחי"ט [=לחיים טובים] ולש'לום] באין שופ"ר [=שום פגע רע]. וכן מן השמים ירחמו על הסחורה הזאת לשלחה. וכבר צויתי עליה לגביר א' וכאשר תיסע אכתוב למי שראוי שישמרנה כראוי. והאיש הידוע אמר שהיה רוצה להחזירה לעירה, ואני אתמול אמרתי לו כי לא יעשה פן תפסד ח"ו בשנוי האויר. והיום לא ראיתיו והנני ירא וחרד כי אם כה יעשה כלנו לריק יגענו ב"מ, וע"כ ראיתי לגלות און רומ" [=רום מעלות] שאם ימצא שם האיש הנז' יזהירוהו ע"ז. ואין לי להאריך כ"א בדשו"ט שירן [...] ויגדל כנפשו הרמה וכנפש נא"ה. הכו"ח פה ליורנו יע"א כ"ה תברכו לח' [ודש] תשרי שנת התרי"ט [3 באוקטובר 1858], הצעיר אב"פ ס"ט.

איגרת 1:

אוהב דְבֵק מאח נר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה]. ערב חג הסכות התרי"ט [22 בספטמבר 1858] פה פיסא יע"א [=יגן עליה אלהים]. אחדש"ו [=אחרי דרישת שלומו וטובותו] הנני משיב לאיגרתו אשר קבלתי אמש בהיות שבאתי לבית שבוע הבן שנולד לבן עמיתנו בתו[רה] כההר"ר יצחק חיים נוניס אלוארינגה נר"ו (1792-1873). ואען ואומר כי הענין שבידנו קשה להשיג מפני שהיא אשה והיה הענין במח"ק [=במחנה קדשנו], ובודאי שיחפשו עליה וב"מ [=ובר מינן] נסכן עצמנו מבלי השיג הצלתה. אך עכ"פ אם יניחו אותה איזה ימים נראה מה נעשה. אבל צריך מעוות לפחות מאה לירי. ואם יכתוב לי פעם אחרת יכתוב בלשו' טתום ובלשון הקדש ואני תפלה ישמח ויגל כתר [=כבוד תורתו] בחג הסכות שבע"ל עם כל ב"ב [=בני ביתו] הרמתה כאשר אותה נפשו הרמה וקורי' לה חכמה וכנפש נא"ה דשו"ט [=דורש שלומו וטובותו] והוא הצעיר א"ב פיפרנו.